

כנסת דברי סופרים לזכר ח"נ ביאליק, ספר חמישי / בעריכת יעקב כהן ופ. לחובר
(תל-אביב : הוצאת "דביר", ת"ש)

בְּיֵאֱלִיק בַּעַל הָאֲגָדָה

מאת יהושע גוטמן

א

רב לאין ערוך הוא החומר של יצירות הספרות היפה לסוגיה שנשתקעו בספרות המדרש ובאגדות התלמוד. עשיר הוא ביותר אוצר אגדות-העם, הספורים ההיסטוריים, ספורי ההוי, המשלים מכל הסוגים, ספורי הדמיון, האליגוריה ועוד, שאנו מוצאים שלובים ושזורים דרך אגב בחומר המדרשי והתלמודי. וחומר זה שונה ומנומר הוא לא רק לפי תכנו וצורתו, כי-אם גם לפי סגנונו ודרכי ההרצאה הנהוגים בו. יש ספורים ואגדות שחותמה הפרימיטיבי של יצירת-עם פשוטה ותמימה טבוע בהם ויש ספורים שאופן הרצאתם מעיד על יד אמן ברוכה שטפלה בהם: יש יצירות העושות עלינו רושם של שיחה נאה בלבד ויש יצירות המגלות לנו את מוצאן מעמקי התהומות של נפש האומה; יש יצירות שהד קולן מפליא אותנו בזורתו ומעיד עליהן ש"היצוניות" הן, שמוצאן מחוג או מכתה שנשארו בדלים מכלל ישראל או שפרשו ממנו ברצון או באונס, ויש ביניהן הטבועות בכל הסימנים המובהקים של היהדות ההיסטורית ומשמשות לעתים קרובות צד נאמן לרמתה האמנותית של היצירה הלאומית הישראלית בדורות הקדומים.

ואולם אם כי בעשרו ורבגוניותו יש בו בעולם-אמנות זה משום נתינת מקלט לנפש האדם, הרי בסביבה הרוחנית שבה נוצר ונתפשט לא מלא תפקיד לשמו, כי-אם שמש אמצעי למטרה אחרת. די להתבונן התבוננות כל-שהיא בספרות המדרש והאגדה בצורה שנשתמרה לעינינו, כדי לראות, שאין ספרות זו מטפלת טפול של ממש, טפול לשמו, בספורים, במשלים, באגדות-העם וכיוצא בזה, הנפגשים פה ושם במקורות. סוגי ספרות אלה באים על-פי רוב באגדה לא לשם עצמם, כי-אם לשם המטרה העיקרית והמרכזית של האגדה בכלל — להורות לעם דרך התורה והמוסר. חכמי-התורה של אותה תקופה הבחינו יפה בין דרכי-ההוראה שהיו נהוגים בישיבות לתלמידים ששמשו את רבותיהם במשך זמן ארוך ובין דרכי הוראת התורה להמונים, שהיו רגילים לבקר בבתי-העם ובמקומות שהרבים היו מצויים בהם רק בשעות הפנאי המעטות. כדי לקרב את הלבבות של המונים הללו אל התורה היו רגילים חכמי-הדור להשתמש בסממנים אמנותיים מיוחדים, כמו משלים, ספורים ומעשיות, אבל על אף הרמה המוסרית הנעלה שעליהם עמדו הסממנים כשהם לעצמם נראו להם אלה כאמצעים לתכלית, כדרכים אל המטרה, ולא הם כשהם לעצמם ענינו את חכמי התקופה. אף חכמים כמו ר' פינחס בר חמא, ר' ברכיה ועוד, שמפיהם נשתמרו לנו ספורים רבים במדרשים, אף גדולי הממשלים שבין חכמי האגדה, שהגיעו בכח יכולתם האמנותית לשיא שאין דוגמתו במקצוע המשל, לא העלו פרי רוחם אלה למדרגה של יצירה לשמה, כי-אם השתמשו בהם שימוש צדדי לשם המטרה העיקרית שעמדה

לעיניהם. רשאים אנו אפוא לקבוע בודאות, שאף כי סוגי הספרות היפה שנשתמרו באגדה היו חביבים ומקובלים על חכמי-ישראל, לא עמדו אלה במרכז יצירתם. לעתים קרובות רשאים אנו אף להחליט, שכמה מן הספורים והמשלים שהגיעו אלינו נוצרו בסביבה אחרת וחכמי-המדרש מצאו חומר זה מוכן לפנייהם והשתמשו בו לצרכיהם. ואולם אם כי סוגי הספרות היפה שנשתקעו באגדה לא תפסו מקום מרכזי בחיי האומה בתקופת יצירתם, הרי דמות-העולם המשתקפת מתוכם נאה היא ביותר ומקסימה כל קורא וכל מעיין בפשטותה ועמקה כאחד. וחבל שדמות-עולם זו לא מצאה את מעבדיה וגואליה לא בחוגי החוקרים ואנשי-המדע ואף לא בחוגי האמנים. — יוצא מן הכלל הוא בבחינה זו מיכה יוסף בן-גוריון (ברדיצ'בסקי), שהיה נע ונד במשך כמה משנות יצירתו בין ההיכלות של עולם נוי זה ובקש לעמוד על סגולותיו. אולם בהסכם לדרך היצירה הטפוסית לבן-גוריון הרי יותר ממה שבקש את דרך הרבים של עולם האגדה התלמודית, יותר ממה שנאחו בצבינו המקובל, בטופסי היסוד שלו, נטה לשבילי היחיד והמתבודד. חזון החיצונים, ולפרקים אף חזון המתבדלים והכופרים, תופסים אצלו מקום נכר כל-כך, עד שאין כמעט מקום לציון גבולות, לקביעת קוים מסוימים בין אלה ובין סוגי היצירה הטפוסיים לאומה כולה. בהקדמה ל„צפונות ואגדות“, כרך א', בא אפילו בן-גוריון לידי החלטה, ש„כל המבקש קלסתר אחד בהם וחזות אחת בנפשם אינו אלא בדאי“ (שם, ע' י"ד). — ואולי דוקא תכונתו זו של בן-גוריון שבקש בספרות ישראל ובחזיונות חייו הרחניים את המתבודדים והקשבי מתוך התענינות מיוחדת לצלילי הקולות של הערירים, המתבדלים והמזוירים, אולי דוקא תכונה זו היא שגרמה שיבקש מחוץ לצביונה המקובל של האגדה התלמודית, כפי שזו נתקדשה באומה במשך דורות, את הסממנים האמנותיים שלה, אותם הסממנים הלקוחים מעולם אמנות אחר, שנדחו בדמות דיוקנם השלמה והעצמית על-ידי ראשי המדברים של האומה. אבל דבר זה הוא גם שגרם, שבאופן מסירת דברי-האגדה לקהל הקוראים, בסדור הדברים ובסגנונם לא תמיד נהנה לבן-גוריון האפשרות לגלות לנו מאוצרותיה המקוריים של אגדות התלמוד בסגנון ובלשון, לפי שדוקא חלק זה של האגדה, מתוך מה שמשמש אמצעי למטרה אחרת, הגיע אלינו בצורה מקוטעת ומקריית. בן-גוריון בחר אפוא לעתים קרובות בסגנון המתאים ביותר למטרה שלפניו — לספר על כמה חזיונות של עולם האגדה בסגנון ובלשון הוא, ולפעמים מתוך תפיסתו האמנותית האינדיבידואלית, מתוך מה שראה בחומר ראה משלו, בעיני חזון של משורר ואמן. במקרים בודדים צרף אפילו קטעים חדשים שלא מצא להם שום אחיזה במקורות, קטעים שנתחברו על-ידי מיכה יוסף בן-גוריון עצמו ברוח המקורות. במקרים מעין אלה ציין בן-גוריון מפורש: „דברי חזון של המחבר“ או: „חזון המחבר“.

אף ביאליק נטה את כחו, ביחוד בסוף ימי עבודתו הספרותית, בעבוד ספורים, אגדות ומשלים מתוך אגדות התלמוד. פעמים הרצה את הדברים כמעט בנסוח המקור ופעמים, כמו, למשל, ב„אגדת שלשה וארבעה“, התיחד יחוד של אמן עם החומר שלפניו ויצר יצירה חדשה, שלפי רמתה האמנותית יש להשוותה לכמה „משירי העם“ ושאר יצירותיו הגאוניות של ביאליק, שביסודן מונחים גרעינים או מוטיבים לקוחים מאוצר היצירה ההיסטורית של האומה. אולם אם ביחס ל„משירי העם“ אפשר להגיד, שאלה קובעים מעין חולית-יסוד בחיי-היצירה של ביאליק

1 כתבי מיכה יוסף בן גוריון [ברדיצבסקי], הוצאת א. י. שטיבל, צפונות ואגדות: מני קדם — ברשימת המקורות בסוף חלק א.

ובלעדיהם היתה עטרת היצירה של המשורר חסרה אחת מאבני-החן הנאות והנוצצות ביותר, הרי הספורים הלקוחים מעולם-האגדה נשארו מעין אפיסודה מקרית וצדדית בחיי-היצירה של המשורר. ואם כי אין ספק בדבר, שנפש המשורר שבביאליק היתה קרובה אל המבוע האמנותי של ספורי-האגדה ולבו היה נמשך אחרי מקור יצירה זה של הגאון האמנותי היהודי, בכל-זאת אפשר כמעט להגיד, שאלמלי באנו להשמיט מתוך כתבי ביאליק את ספורי-האגדה שלו לא היה ספר-היצירה של המשורר חסר דבר עיקרי וממשי.

ואולם אם ספורי ביאליק, הלקוחים מאוצר האגדה התלמודית, אינם עומדים במרכז יצירתו, הרי המפעל הספרותי הגדול — ספר האגדה — על אף מה שאין למנתו על העבודות שיש בהן משום יצירה ממש, הרי, מלבד מה שנתחבר ויצא לאור בעצם ימי הפריחה של כשרון המשורר, עמד תמיד במרכז חייו הרוחניים של ביאליק.

בשיר „אל האגדה“, שנוצר בראשית ימי יצירתו הפיוטית של ביאליק, קובע הוא בפעם הראשונה את עמדתו לאגדה. כמה מן הרעיונות שעליהם הוא מרמו בשיר זה חוזרים גם בפרק ג' של „שירתנו הצעירה“, ומפי מאמר זה ומפי „אל האגדה“ אנו מכירים איזה ערך יחד לאגדה. תקופת „על נהרות בבל“, תקופת „נחמו, נחמו“, משמשות לדעתו מעין תקופת-בינים, מעין תקופת משבר בתולדות השירה הלאומית הישראלית. כנוד דוד ושלמה, בת-השיר של תקופת החוסן המדיני, נעזב על נהרות בבל, ומכאן ואילך מלא קול הבוכים, המית היונה „על אפיקי בבל“, את תפקידה של בת-השיר הלאומית הקדומה. אולם בעזרת מיטיבי נגן, „שידעו ניב כנור, המיתו ובכיתו“, נמצא סוף-סוף בטוי לאומי לקול הבוכים והמית היונה, הלא הוא — האגדה.

וּמֵאָז נֶעַד עֶקֶה כִּי אֶהְיֶה נִקְאִים,

אֶגְדֶּה לְכַנּוֹר אֶקְחֶה —

כִּה אֶכְנֵן עֲנֹת צְמִי, כִּה אֶשִׁיר סִנְחֹמוֹת —

אֶנְגֵּן — וְתִהְיֶה לִי הַקְּרִיָּקָה.

דרך אגב משמיע כאן ביאליק את הרעיון, שבת-השיר של השירה הלאומית אינה כבר זו של התנ"ך: לא בת-השיר של המקוננים על חרבות ירושלים, לא זו של הבוכים על נהרות בבל, ואף לא בת-השיר של המנחמים עם ראשית בשורת שיבת ציון לא מלאו תפקיד של בת-השיר הלאומית במשך אלפי שנות הגלות. ורעיון זה פוגע מבלי שנאמרו הדברים בצורה מפורשת בליריקה הלאומית של תקופת ההשכלה וכאילו קובע הלכה, שבת-השיר של האגדה בלבד היא הנותנת בטוי לליריקה הלאומית של כל הדורות, ואף לליריקה הלאומית של ביאליק ובני-דורו בכלל. ממילא משמע, שאגדה זו ששמשה בתפקיד בת-השיר לליריקה הלאומית הישראלית במשך דורות רבים אינה זו של ספורי המעשיות, המשלים, שיחות חיות ועופות וכיו"ב, כי-אם האגדה בצביונה המלא והשלם, אותה האגדה שגגזה בתוכה את גרעיני המוסר והתורה הנעלים ביותר של האומה, אותה האגדה המשקיפה את האידיאלים הצרופים ביותר ואת המחשבה הנעלה ביותר של תקופות עשירות תוכן ויצירה בתולדות ישראל.

אמנם אף ביאליק, כשאר היוצרים הגדולים בני-דורו, היה לפרקים אכול ספקות והרהורים. לפעמים לא מצא אף הוא ענין בירושת האבות, ויש שהטיל ספק

בערכה ובכחה לתת ספוק כל שהוא בהוה ולהחיות נפשות לעתיד. בשירו שנתפרסם סמוך לזמן הופעתו הראשונה של „ספר האגדה“: „לפני ארון הספרים“, חוזר ביאליק בסגנון של „לבדי“ ו„על סף בית המדרש“ על תיאור ימי הברידות והסערה לפני עזבו את בית-המדרש ובעצם ימי העזיבה: בניגוד ל„על סף בית-המדרש“ אין ביאליק מוצא הפעם כל סימן של סם חיים בגוילים הישנים: אחרי שגשש במשך זמן רב בתוך מחשכי האבק של הספרים הבלים, נראה הוא בעיניו דל וריק ממה שהיה. — אולם רשמי ספקות אלה אין בכחם לטשטש את העיקר: יצירתו של ביאליק הריהי בחלקה הגדול מעין חתירת איתנים לבקש את ניצוצות היצירה, שהיו מזהירים על דרך חייהם של אבותינו בגולה במשך שנות אלפים, כדי למצוא להם גאולה רוחנית אף בימינו עתה. בנגוד לבן-גריון, שלבו הלך, מתוך רחמים וגעגועים לנעלבים ונדכאים, אחרי הנדחים, הורים והחיצונים, הלך ביאליק דוקא בדרך המלך של היצירה הלאומית הישראלית, ברשות הרבים שלה. דבקתו זו של ביאליק ב„קנוני“, בנגלה, במה שהוא מקובל וטפוסי בחוגי אומה דוויה וסחופה, שכל קימה הוא קיום של נדחים, זרים וחיצונים, היא שזכתה אותו בעטרת של משורר האומה ושר יצירתה: ודבקתו זאת של המשורר במקובל נראית לנו גם ביחסו לספרות המדרש והאגדה. — על אף משיכתו של ביאליק לסוגי הספרות היפה השונים שבאגדה, על אף מה שדורו היה דור שראה בספרות היפה את עיקר היצירה הלאומית, על אף החלק הגדול שלקח הוא ביצירת הספרות היפה של האומה, לא מצא לאפשר להתיתח עם סוגי הספרות היפה שבאגדה ולצלול למעמקיה הפיזיים, כִּי־אם ראה חזות הכל באגדה כמות שהיא במלוא קומתה ההיסטורית, כפי שזו נשתמרה ונתקדשה במשך דורות.

ב

„שרידים של אמונה, ששרשיה נעוצים בימים קדומים ביותר, משותפים לספורי־אגדות של כל עם ועם. אמונה זו באה לידי גלוי בתפיסה ציורית של ענינים על־אנושיים. אותו יסוד של מְתוּס שבספורי־האגדות נמשל לרסיסים קטנים של אבן־חן מנופצת, המפוררים על פני קרקע שהעלתה עשבים ופרחים, ורק בעל עין מנוסה יִדַע להבחין בהם. על מהות הדברים אין כבר לעמוד עכשיו, אבל נִתְּנָה היא לתחושה כל־שהיא, וזו קובעת את עיקרה ותכנה של האגדה ומספקת דרך אגב אף את השאיפה הטבעית למופלא; על כל פנים ספורי־האגדה לא היו מעולם משחק ריק של דמיון בלבד“. מלים אלה שנאמרו בשעתן על ספורי־האגדה העממיים שבאומות־העולם על־ידי וילהלם גְּרִים (בכרך ג' של Haus-u. Kindermärchen) מזכירות מבלי משים את דברי ביאליק בהקדמה ל„ספר האגדה“ על „החומר האגדי המרובה, הצבור תלי תלים כחרבות היכל עתיק בתלמודים, בבריתות ובמדרשים“, על „אלפי המאמרים והספורים, השיחות והשמועות, הפתגמים והמשלים וכו' וכו', המפוררים כ,אבני גיר מנופצות' במקומות שונים“. אלא שבנגוד להנחת גרים אין אנו נוטים עתה לבקש באגדות־עם שבאומות־העולם שרידים של השקפת־עולם מתולוגית אחידה, המשמשת מעין כור־מחצב לאגדות עממיות, ואולם ביחס לאגדת התלמוד אנו נוכחים יותר ויותר מעבודות המחקר במקצוע זה, שהמאמרים, הספורים, השיחות, השמועות והמשלים הם באמת בחלקם הגדול שברי־אבנים שמוצאם מנדבכים, כתלים וחלקי־בירה, שהיו שלמים בשעתם, ורק בזמן מאוחר נהרסו ונצטברו תלי־תלים במקומות שונים, וכי אפשרי הוא הדבר לצרף שוב את השברים לבירה שלמה?

מכמה קטעים בודדים שנשתמרו לנו באגדה אנו מכירים, שקדמונינו בעלי-האגדה שמו לב לא לתוכן הדברים בלבד. כמעט תמיד דאגו לכך, שצורת הדברים תהיה נאה בסגנונה ובצלצולה. מפי כמה מבעלי-האגדה נשתמרו לפעמים דברים המרהיבים ביפי צורתם ובריתמוס הנאה של בטוים. אגדות מעין אלה מעידות באופן ברור, שעל פי חכמי התקופה היה שגור סגנון אמנותי מיוחד, שאסכולה בעלת מסורת קדומה ומקובלת באומה דאגה בטפולו. ישמשנא קטע אחד מרבים מתוך דברי המדרש דוגמה למה שנאמר כאן:

„רבי אבא בר כהנא פתח:

לא ישבתי בסוד משחקים ואעלו' (ירמיהו ט"ו, י"ז) —

אמרה כנסת ישראל לפני הקדוש ברוך הוא:

רבון העולמים! מימי לא נכנסתי בבתי תיאטראות ובבתי קרקסאות של עכו"ם

ושחקתי עמהם ואעלו —

מפני ידך בודד ישבתי!

נגעה בי ידו של פרעה —

ולא ישבתי בודד.

נגעה בי ידו של סנחריב —

ולא ישבתי בודד.

וכיון שנגעה בי ידך —

בודד ישבתי.

איכה ישה בודד! (פתיחתא ג' לאיכה רבתי).

קטע זה ורבים כמוהו בספרות המדרש מעידים, שהריתמוס והקצב אינו דבר חיצוני וצדדי בשביל בעלי-האגדה, כִּי-אם משמשת תכונת-יסוד של ספרות המדרש בכלל. אולם תכונות-יסוד אלה של הסגנון האמנותי האגדי נכרות לא רק בקטעים בודדים בלבד. לעתים קרובות כמה קטעים במדרש מצטרפים למעין קומפוזיציה אמנותית אחת, המצטיינת לא רק ביופי של הקטעים הבודדים, כִּי-אם גם בהרמוניה של צירוף החלקים למסכת אחת. ואם ביחס לספורים ולמשלים, הנפגשים באגדה ובמדרש, רשאים היינו להחליט, שחכמי-המדרש ראו בהם סממנים בלבד, ולא טפלו בהם מצד עצמם, הרי ביחס לריתמוס ולקצב של הסגנון יש בידינו כמה ראיות המוכיחות, שחכמי-האגדה טפלו בהם טפול מיוחד וראו בצד זה של אמנות הבטוי משום תפקידים העיקרי.

אברהם אפשטיין (מקדמוניות היהודים, א', ע' ס"ב ואילך) נסה בשעתו לחלק את הספרות המדרשית מבחינת צורתה החיצונית לשני חלקים עיקריים: לדרשות סתם ודרשות למודיות. בדרשות הלמודיות נסה לבקש עקבות של נוסח סגנוני מסוים, סימנים מיוחדים של סלטול בלשון, ומכאן בא לידי מסקנה, שאפשר לבקש סמוכין בין סגנון הדרשות של חכמי האגדה ובין דרשותיהם של חכמי הריטוריקה היונית. ר' אהרן קמינקא במאמרו על השאלות (Schwarz-) (Festschrift) נסה אף הוא לעמוד על ההרמוניה בקומפוזיציה של ספר השאלות וגם רמז על סוגי דרשות בריטוריקה היונית-הרומית, העלולות להפיץ אור על שאלות הרכבם האמנותי של כמה מסוגי הדרשות בספרות האגדה. אור חדש על כל ענין זה מפיצים קטעי ילמדנו הקדמון החדשים, שפרסם ר' לוי גינצבורג מתוך הגניזה (גנוי שכטר, א', ניו-יורק תרפ"ה, ע' 23—50, ועי' שם ע' 449 ואילך). מפי

קטעים אלה אנו למדים, כמה דקדקו מחברי הדרשות הקדומות על טהרת הלשון העברית, באיזו אמנות ידעו לשלב שיחות ודיאלוגים בתוך הדרשות. ואולם חשוב ביותר הוא הדבר, שכאן נכרת באופן ברור שיטת הקומפוזיציה של חלקי הדרשות שהמחברים שומרים עליה בקפדנות יתרה. עובדה זו יכולה אולי להעמיד אותנו, אחרי מחקר מפורט בסוגי הדרשות השונים, על הצורות האמנותיות המרובות שלפיהן ידעו מחברי-המדרש הקדמונים לתת דמות לדבריהם שהציעו לפני קהל שומעיהם. ומי יודע, אולי על יסוד מחקרים אלה נוכל ברבות הימים לעמוד על טיבה ותכונתה של הפרוזה האמנותית העברית הקדומה, ואז בלי ספק יתברר לנו, מתוך כמה התמכרות ומסירות טפלו קדמונינו בצלצול הנאה של הרצאותיהם, בהרמוניה הפנימית של חלקי ההרצאה הבודדים, בקצב הנאה והמלוּדי של רעיונותיהם. ומי יודע אולי יתברר לנו בודאות, מה שתופסים אנו לפעמים ברגע הנוכחי מתוך איזה רגש אפולולי על יסוד קטעים מרוסקים חסרי קשר וסדר, שהפרוזה האמנותית שנוצרה על-ידי חכמי-המדרש אינה נופלת בערכה מכמה וכמה חלקים של הפרוזה האמנותית ביונית וברומית, ששמשו לדוגמה ומופת בעולם החנוך, הלמוד וההשכלה במשך כמה דורות. ואולם אם ודאי הוא, שבתקופת יצירתה היה בה באגדה כדי לתת ספוק לבני-דורה לא רק מבחינת התוכן, כיוּאם מבחינת הצורה וההרמוניה של המבנה כולו, הרי בדמותה שהגיעה אלינו דומה היא לתלי-חרבות של היכל עתיק, למעין מפולת של אבני-גיר מנופצות, המפוזרות פה ושם בלי צורה וסדר. ואם כי אין ספק בדבר, שהמלוּדיות, הקצב והריתמוס של כמה מחלקי-האגדה לא נעלמו אף מעיני שר השירה העברית החדשה ואמן המשקל והריתמוס שלה, הרי לעבודת ריקונסטרוקציה של בירת האגדה מבחינת שלמות חלקיה היו חסרים כלי-המלאכה הנחוצים ביותר בשעה שנתפרסם „ספר האגדה“ בפעם הראשונה, ולא טוב בהרבה היה מצב הדברים אף בשעת פרסומה של המהדורה השנייה. אנו זקוקים עדיין לעבודות מחקר עד שתגיע השעה לנסיגות ריקונסטרוקציה של קומפוזיציות אמנותיות שלמות בספרות המדרש בקנה-מדה רחב. מסדרי „ספר האגדה“ הסיחו אפוא בצדק את דעתם מתכונות אלה של האגדה ובקשו קנה-מדה אחר בשעה שנגשו לסדור החומר, — הריהו קנה-המדה של חלוקת החומר לפי התוכן.

ג

אחת הסבות העיקריות לערבוביה שנוצרה בחומר המדרשי שלפנינו מבחינת התוכן עלינו לבקש בשיטת עבודתם של מאספי המדרש המאוחרים, הללו חסרים היו כל חוש להכרת הקומפוזיציה הריטורית של אספי הדרשות שהיו לעיניהם והתעניינו בהן רק במדה שמצאו כאן באורים על דרך המדרש לפרשיות השבוע. אמנם פרשיות השבוע תפסו מקום חשוב בעיני חכמי-המדרש אף בתקופת התהוותה של האגדה ובעצם ימי יצירתה. אבל בדור המלקטים והמאספים עמד סדר הכתובים במרכז ולשם שמירה על סדר זה פרקו הללו כמה דרשות שנתחברו תחלה כחטיבה לעצמה, הוציאו מהן את באורי הכתובים הבודדים, וכך קמו לעינינו אספים של מאמרים שהקשר היחידי שביניהם הוא סדר הכתובים. אולם לא רק למטרה זו בלבד נלקחו לבנים בודדות מתוך בנין שלם והונחו במקומות אחרים, אלא אגב דיון באיזה ענין אחר הביאו לפעמים חכמי-האגדה מאמרים בודדים או קטעי-מאמרים ממקום שהיו נחוצים לגופם, כדי לבאר דרך אגב פרטים אחרים שלגבם יש לאותו מאמר אגדי

ערך צדדי. באופן כזה נשארו כמה מאמרים וקטעי-מאמרים תלויים באויר, מבלי שנכיר את מוצאם הראשון ומבלי שנדע איזה ערך היה להם במקום מקורם האמתי: ובצורה מקוטעת כזאת הם חוזרים באספיה-המדרש שהגיעו אלינו.

העבודה שנעשתה בבחינה זו על-ידי מסדרי „ספר האגדה“, עבודת צירוף שברים מפורזים לדבר שלם או עבודת החזרת קטעים תלויים באויר למקורם הראשון על-ידי צירוף כמה נוסחאות, הרי היא עבודה חשובה ביותר ונעשתה ברוח המקורות ומתוך שמירה קפדנית על צורתם וסגנונם. אמנם יש והחוקר יבוא ויערער על צירוף כמה קטעים שאינם קרובים לפי טבעם, אבל השיטה כשהיא לעצמה נכונה היא וברוב המקרים קולעת היא אל המטרה.

צירוף הקטעים והנוסחאות לחטיבות שלמות משמש הכנה יפה לסדור החומר. אבל כאן מתחילה העבודה הקשה ביותר. על-פי איזו שיטה לחלק את החומר המגוון והמרובה? מה הם יסודות-החלוקה הטבעיים ביותר לחומר?

בתקופת בעלי-האגדה היו מפורסמים כמה נושאים שעמדו ברום עולמם של חכמי-ישראל ובהם דנו לעתים קרובות חכמי המדרש והאגדה. כמה נושאים שהם קולם בוקע ועולה לעתים קרובות מתוך ספרות האגדה, נפגשים לנו לפעמים בספרות היהודית-ההלניסטית ובפטריוסטיקה הנוצרית. אבל אלמלי באנו לסדר את חומר האגדה על-פי נושאים אלה וכיוצא באלה היינו נתקלים בקשיים יותר מרובים מן הקשיים בהם אנו נתקלים בשעה שאנו מבקשים לסדר את חומר האגדה בהסכם לצורתה האמנותית-הריטורית הקדומה. אנו זקוקים עוד לעבודת מחקר של דורות, עד שיתברר מה הם הנושאים העיקריים בהם דנו חכמי-האגדה. ואף אם כך, ספק הוא אם מספר מסוים של נושאים מסוג זה יש בכחו לתת לקורא „השגה מלאה וברורה כפי האפשר על כל ענין בפני עצמו“ מתוך ספרות האגדה (עיין בהקדמה ל„ספר האגדה“, ע' XI, מהדורת תרצ"ו).

הפתרון שמצאו ביאליק וחברו לעבודה, רי"ח רבני צקי, קולע יותר אל המטרה ומתאים יותר לחוגי הקוראים המבקשים להכיר את האגדה במקורה. הספר הראשון של „ספר האגדה“, המקיף את ספורי המקרא עד תקופת בית שני, ערוך לפי חומר ספורי-המקרא ובסדר היסטורי, טבע החומר גרם כאן, שהפרקים ערוכים לפי ענינים הנוגעים בבריאת העולם, באדם הראשון ותכונותיו, בקין ותבל, במבול, דור הפלגה ועוד. בעריכת פרקים אלה, שהעסיקו כל-כך את הספרות היהודית-ההלניסטית וספרות הפטריוסטיקה, היה חשוב אולי ביותר לרכז את החומר מסביב לנושאים מסורתיים מסוימים, שמצאו את בטוים גם בספרות האגדה וגם בספרי יון ורומא של יהודים ונוצרים. על-ידי כך היה, למשל, הנושא: יצירה ותוהו ובוהו או הנושא: תאור יפיו ושלמות גופו של אדם הראשון, יציר כפיו של הקדוש-ברוך-הוא בכבודו ובעצמו, שתפס מקום חשוב כל-כך בהגיון האגדי והכה גלים רבים בספרות החיצונה ובספרות הנוצרית, בולט יותר ומתאים יותר לחומר האגדי. אולם על אף מה שלפעמים אין העיקר מודגש כל צרכו בכמה מפרקי-האגדה, הרי נתן לנו כאן בכל-זאת מושג די ברור על השקפת עולמם של בעלי האגדה ואופן תפיסתם את עולם המקרא. בעיקר הצליחו כאן אותם פרקי-האגדה שהיו תמיד לוקחים את לבו של איש-העם ושל ילדיה, „חדר“ במתיחותם האמנותית ובסגנונם הדרמטי הנאה, כמו, למשל, תאור עקדת יצחק (ס' האגדה א', א', ע' נב-נה) או תאור מיתתו של משה (שם קלד-קלח).

המרכיבים מכמה מקורות. אף הפרקים הנוגעים בחי של בית-המקדש, בסדרי העבודה ועוד הרי הם בתכנם וצורתם הנאה מעשה אמנות ממדרגה ראשונה.

אף החלק השני של הספר הראשון, ספר „מעשי חכמים“, על אף מה שלקוי גם הוא בהשמטות וחסורים, הוא מעשה אמנות ממדרגה ראשונה. בפעם הראשונה נתנו כאן פרקים נאים ולרוב בלשון המקורות על גדולי ישראל בסוף ימי הבית ובדורות שלאחרי החורבן. בפרקים אלה נאסף מתוך המקורות כל הנאה וכל הנעלה בתולדות חייהם ותורתם של חכמי-ישראל מתקופת שמעון בן שטח, חוני המעגל, הלל, עד אחרוני הנשיאים בישראל, של ראשי-השיבות וגדולי-התורה נתנת לנו באופן מוחשי ובסדר נאה. לא לחנם כבש ספר „מעשי חכמים“ את בית-הספר העברי ועלול הוא מצד תכונתו וסדורו להעשות לספר העממי החביב ביותר אחרי ספרי-המקרא.

חומר האגדה שאין לו ענין לא לספרי-המקרא ולא לתקופת בית שני ולא לאישים או למאורעות היסטוריים מצא לו מקום בשני כרכי הספר האחרונים, כרך ב' וג', לפי נושאים וענינים המקיפים את הפרובלימות העיקריות, שבהן התענינו חכמי-האגדה. כאן מוצא אתה מאמרי-אגדה מרובים על שאלות לאומיות ושאלות אנושיות כלליות, על שאלות השעה ושאלות הנצח, ואם כי החומר נראה לפעמים כאילו הוא מפוזר, כאילו חסר הוא אחדות, הרי בשעה שאנו מתעמקים יותר ויותר בפרובלימות עצמן שבהן דנים חכמי-האגדה, כשהם מרוכזים במקום אחד, אנו לומדים יותר ויותר להעריך את עומק ראייתם ורוחב תפיסתם של בעלי-האגדה בשאלות החשובות ביותר — על גוי ואדם, על החברה והחיים, על ישראל ואומות העולם ועוד ועוד. ואולי ישמשו קטעים אחרים דוגמה לדבר.

המאמר: „נוח לו לאדם שלא נברא משנברא“, החוזר בספרות היונית העתיקה החל מן המאה הששית לערך לפני סה"נ בצורות שונות, עושה עלינו רושם מיוחד בשעה שקוראים אנו את נסוחו בתלמוד: „נמנו וגמרו: נוח לו לאדם וכו'“. לפנינו כאן פסק-דין של בית-דין מוסמך, שהצדדים מקבלים עליהם את גזרתו מבלי לערער עליו ומבלי להתנגד לו אף במה שהוא. אולם בשעה שקוראים אנו מאמר זה יחד עם מאמרים אחרים על ערך האדם (עיין „ספר האגדה“ כרך ג', ספר א', ע' ג' ואילך): חביב אדם שנברא בצלם, אדם אחד שקול כנגד כל מעשה בראשית, בני-אדם דומים לעשבי השדה: הללו נוצצים והללו נובלים, — מאמר הידוע לנו, אגב, גם מפי בן סיראי ובצורה עוד יותר נאה מפי הומירוס, — או: „כצל ימינו על הארץ...“ כצלו של עוף בשעה שהוא עף, — מאמר המזכיר לנו את ספרי-האגדה הנורמני הידוע על מנהיג-צבא שישב באחד הלילות מסביב למדורה כשהוא מוקף אנשי-צבאו וכשראה עוף שנראה ממעל למדורה ונעלם אמר: אף חיי בני-האדם כך הם, באים הם מן האפלה ונעלמים באפלה — אנו עומדים מיד על אופן דיונה של האגדה בשאלת הנצח, ואף על ערכה הנצחי של האגדה כשהיא לעצמה: ומיד אנו מכירים שכנוסם של הדברים בפרק אחד הוא שהעמיד אותנו על תפיסת הדברים, שהיו ידועים למעיינים אף לפני כן, אלא שלא נתנו להתרשמותם השלמה מפאת סזורם. כדוגמה שניה אפשר להביא את הפרק „שירה“ (כרך ב', ספר א', ע' רכ"ד

1 עיין, למשל, בככרס V, 160 ואילך, שמצא כבר אף הוא מאמר זה מוכן לפניו.

2 י"ד, יס-כ, מהדורת סגל, ירושלים תרצ"ג.

8 איליאס VI, 145 ואילך.

ואילך). בשעה שאתה קורא את הפרק כולו, הרי הוא מפליא אותך בחדושו; ואף אלה המצויים אצל האגדה נדמה להם כאילו זאת הפעם הראשונה קראו את הדברים מתוך הספר. „לא כל שרוצה לומר שירה אומר שירה, אלא כל מי שנעשה לו נס ואומר שירה, בידוע שמוחלין לו על כל עוונותיו ונעשה בריה חדשה“. „משנכנסו ישראל לארץ לא הכשרו כל הארצות לומר שירה“. „שאלמלא שירה וזמרה שהם אומרים לפני בכל יום ויום — לא בראתי את עולמי“.

לבקי באגדה יהיו חסרים כמה עיקרים ב„ספר האגדה“ של ביאליק ורבניצקי. הריתמיות והמלודיות של מאמרי-האגדה, ההרכב הפנימי של פרקים גדולים, המצטרפים לדרשות גדולות — שלמות לפי צירופן האמנותי — כל אלה אינם ענין של צורה לבד, וחסרים הם ב„ספר האגדה“. כמה ענינים שתפסו מצד תכנם מקום מרכזי בהשקפת-עולמם של בעלי-האגדה חסרים אף הם לפעמים מן הספר. כמה מאמרים, דרשות, משלים ועוד, שלכאורה היו צריכים להיות נכללים בפרקי-האגדה, נשארו מבחוץ. אבל לקיים מעין אלה בספר רב כמות כ„ספר האגדה“ אינם פוגמים בערכו הכביר של הספר, שהפך מזמן הופעתו הראשונה בשנת תרס"ח לספר-עם במלוא משמעותה של מלה זו.

ד

בשעה שהופיע ספר האגדה בפעם הראשונה היו קטעי-אגדה בודדים ידועים לאלה שאינם תלמידי-הכמים מפי ספרי-למוד להיסטוריה, מפי כריסטומתיות לתלמידים. כל החומר האגדי העשיר בתכנו וסגנונו היה ידוע רק לאלה שהיו מצוים אצל ספרי המדרש וספרי „עין יעקב“. אבל אף אלה, מחוץ למלומדים בודדים, לא ראו מרוב העצים את נוי היער. אף אלה שספרו של בכר במקורו הגרמני היה ידוע להם יכולים היו להכיר כמה מן האישים יוצרי-האגדה ומאמריהם, אבל האגדה כשהיא לעצמה, שבחלקה הגדול אין לה בעלים, נשארה מחוץ לספרו של בכר. ספרו של ר' לוי גינצבורג: *The Legends of the Jews*, יצא זמן-מה אחר צאתו של „ספר האגדה“, ומלבד מה שהיה ידוע מעט לקהל הקוראים הרחב, הרי הספיק חומר, ולפעמים יותר עשיר מאשר ב„ספר האגדה“, רק לספורי התורה וחלק מנביאים ראשונים, אבל אין בו נסיון למצות את חומר האגדה כולו. „ספר האגדה“ הגיש אפוא בפעם הראשונה את אוצר האגדה לכל מלוא עשרו לקהל הקוראים הרחב והעמיד את הקורא הפשוט, ואף את הקורא המצוי אצל ספרות האגדה במקורה, על אחד מפרקי-היצירה הנשגבים ביותר בתולדות ישראל במשך מאות בשנים.

במאמרו: „הספר העברי“, שבו הציג ביאליק תכנית מפורטת לכינוסה של ספרות ישראל, כדי שאפשר יהיה „להראות לאיש יודע ספר מישראל בן הדור הזה על סכום מצומצם של ספרים... שיפנה אליהם למלא נפשו בשעת רעבונו הרוחני“, הביא ביאליק בחשבון אף את „ספר האגדה“, שהיה כבר מפורסם ברבים בשעה שנתפרסם אותו מאמר. נחיצותו של כינוס הספרות נמק ביאליק בדברים: „הרי אי אפשר ליצץ באמת ובתמים את בן-דורנו, הקורא סתם, לחטט בידי עצמו ימים ושנים בתוך אותם תליהתלים של הספרות העתיקה והישנה, כדי להוציא משם קב-קב ממאה-מאה כורים את התמצית היפה והחיונית שיש בהם, את החלק היצירי המשוקע בתוכם“. אף התכנית לכינוס שהציע ביאליק באותו מאמר מביאה כבר בחשבון את „ספר האגדה“, שהיה ידוע יפה אותה שעה לקהל הקוראים. תכנית כינוסה של

האגדה מנוסחת כהצעה סתמית של הוצאת „לקוטים ודוגמאות, שיש בהם כדי צרוף דמות שלמה... של תקופה ספרותית או של מהלך ספרותי מיוחד“. הדוגמה של „ספר האגדה“ נכרת כאן יפה לקוראי המאמר.

ואולם בפעולת כינוסה של האגדה העברית אירע לביאליק מה שאירע לפני כשמונה מאות שנה למנהיג רוחני אחרון בישראל — להרמב"ם. — שרצה אף הוא בכינוסו של מקצוע אחר בספרות ישראל — ההלכה — לשם מטרה שהיא דומה מאד למטרה שהציב לעצמו ביאליק. אלא שדוקא עבודת כינוס וצמצום זו של הרמב"ם, שמטרתה היתה להקל על תפיסת ההלכה ולהקנותה במשך הזמן הקצר ביותר ומתוך נגיעה המעטה ביותר במקורות ההלכה, דוקא עבודה זו גרמה להרחבת המקצוע ולשקיפה בלתי-פוסקת לשם הבנת מקורותיו והתעמקות בהם, וזו גררה אחריה עבודת יצירה פוריה במשך מאות בשנים באותו המקצוע. אף בימינו נכרת נטיה גלויה, אם כי לעת עתה בחוג מצומצם של אלה ששאבו מלוא לוגמיהם מתוך „ספר האגדה“ ועמדו על תכונתה של זו, לבקש דברי-אגדה מתוך המקורות עצמם. ואם תבוא השעה וספרות-האגדה תהיה ברורה לעינינו כמקור חשוב של פרוזה אמנותית עתיקה, אם תבוא השעה והפרובלימות העיקריות שעמדו לפני חכמי-האגדה תהיינה מסודרות באופן מתאים לעיני הקורא, הרי הדחיפה הראשונה לסכום מדעי זה של עולם-האגדה מבחינת הכנו וצורתו תבוא מתוך „ספר האגדה“, שהחשיף באמנות כל-כך רבה המון פנינים מתוך אוצר-האגדה והעמיד את הקורא על חלק גדול מגנזיו. ולא זו בלבד. אולי על ידי-כך יעמוד הקורא העברי באופן יותר ברור אף על סוד יצירתו של ביאליק — אותו פלג זך, הנובע מן המעין הגדול ששמו יצירת עם ישראל, ושאחד מחלקיו הפורים והנאים ביותר היא ספרות-האגדה.